

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ¹

Κύριοι :

Ἐὰν ἐπιλαμβάνομαι νὰ ὁμιλήσω πρὸς ὑμᾶς περὶ τοῦ πνεύματος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τοῦτο πράττω, διότι πέποιθα, ὅτι ἂν σήμερον καὶ παρ' ἡμῖν καὶ ἐν ἀπόσει τῇ Εὐρώπῃ πολλοὶ ἴστανται μακρὰν τῆς θρησκείας καὶ ἢ θέλουσι νὰ ἀγνοῶσιν αὐτὴν ἢ περιφρονητικῶς ὁμιλοῦσι περὶ αὐτῆς, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἀγνοοῦσι τὸ πνεῦμα αὐτῆς, ἦτοι τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς, ἐκλαμβάνοντες τοὺς τύπους αὐτῆς ὡς τὴν οὐσίαν τῆς, τὸ πνεῦμά τῆς. Πολλὰκις ἀκούει τις τοὺς τοιούτους λίαν περιφρονητικῶς ὁμιλοῦντας περὶ τῆς θρησκείας. Εἶναι, λέγουσιν, ἄξιον τοῦ κόπου νὰ ὁμιλῇ τις περὶ τῆς θρησκείας καὶ νὰ ἀσχολῇται εἰς θρησκευτικὰ πράγματα, νὰ ἀποφεύγῃ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν τροφήν, νὰ παύῃ τὴν ἐργασίαν του ὠρισμέναις ἡμέραις, νὰ λέγῃ ὠρισμέναις τινὰς προσευχάς, νὰ μεταλαμβάνῃ τῆς εὐχαριστίας, νὰ παρίσταται εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ τὰς λοιπὰς ἀκολουθίας τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ βλέπῃ τὸν Ἰσρέα ποτὲ μὲν ταύτην ποτὲ δ' ἐκείνην τὴν συμβολικὴν πράξιν πράττοντα; τίς ὠφέλεια δύναται νὰ προέλθῃ ἐκ τῶν τοιούτων πραγμάτων; πρὸς τί νὰ κατατρίβῃ τις τὸν χρόνον εἰς τοιαῦτα ἀνωφελῆ πράγματα καὶ νὰ μὴ χρησιμοποιοῇ εἰς ὠφελιμώτερόν τι; καὶ τί καλὸν προέρχεται ἐκ τῆς θρησκείας; Οὕτως πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς μεμορφωμένης λεγομένης τάξεως ἀντιλαμβάνονται τῆς θρησκείας καὶ οὕτως λαλοῦσι περὶ αὐτῆς. Τὸ τοιοῦτο βλάπτει καιρίως τὴν κοινωνίαν, διότι πολλὰκις ἄνθρωποι οὕτως ἐπιπολαίως σκεπτόμενοι περὶ θρησκείας ὡς κυβερνῆται τοῦ τόπου ἢ ὡς νομοθέται ἔχοντες καθῆκον νὰ μεριμνήσωσι περὶ τῆς θρησκευτικῆς μορφώσεως τοῦ ἔθνους ὀλιγωροῦσι τούτου, νομίζοντες ἀναξίαν τοῦ κόπου, ἀνωφελῆ ἢ καὶ ἐπιβλαβῆ ἀκόμη πᾶσαν τοιαύτην μέριμναν. Ἴδου ἡ κυριωτάτη αἰτία, δι' ἣν μέχρι τοῦδε αἱ ἐλληνικαὶ κυβερνήσεις, αἵτινες ὅπωςδὴποτε καὶ κατὰ τὸ ἐνὸν ἐμερίμνησαν περὶ τῆς προόδου πάντων τῶν ἄλλων κλάδων τοῦ ἔθνικοῦ

¹ Ἀνεγνώσθη τῇ 10 μαρτίου 1889 ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ συλλόγου «Παρνασσῶς».

βίου, ἡδιαφόρησαν ἐντελῶς πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, τὰ ὅποια ἀφείθησαν ἐν τῇ αὐτῇ ἐλσεινῇ καταστάσει, εἰς τὴν περιήχθησαν ἕνεκα τῆς μακρᾶς δουλείας. Εἰς ἀθλιεστέραν δὲ κατάστασιν δὲν ἠδύναντο νὰ περιχθῶσι τὰ καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικὰ πράγματα· ὁ κληρὸς ἡμῶν εὐρίσκεται ἐν παχυλωτάτῃ ἀμαθείᾳ· χαιρώναντες, ναῦται γεωργοὶ καὶ τοιοῦτοι χειροτονοῦνται καθ' ἐκάστην ἀνευ οὐδεμιᾶς προπαρασκευῆς ἱερεῖς, δηλ. διδάσκαλοι τῆς θρησκείας τοῦ λαοῦ, καταδικαζόμενοι νὰ ζῶσιν βίον ἐπαίτου ἵνα δυνήθωσι νὰ ἀποζήσωσιν, οἰκτρὸν θέαμα γινόμενοι ὥς ἐκ τούτου πολλάκις καὶ ἡμῶν καὶ τὸ δεινότερον τοῖς ξένοις καὶ ἀλλοδόχοις· οὐδὲν προσὸν ἀπαιτεῖται ἀπὸ τοῦ χειροτονουμένου· οὐδεὶς μισθὸς ἀσφαλίζει τὴν ἀξιοπρεπῆ συντήρησίν του· καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ ἐπίσκοποι γίνονται ἀνευ προσόντων ἡγούμενοι καὶ ἄλλοι ἄγαμοι κληρικοὶ ἔχοντες τὰ μέσα δύνανται νὰ καταλάβωσιν ἀρχιερατικὰς θέσεις· οἱ ἱεροκῆρυκες ἐθεωρήθησαν περιττοὶ· ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία ἐν τοῖς σχολείοις ἐθεωρήθη περιττή· ἡ Θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου ὑπάρχει κατ' ὄνομα μόνον, στερουμένη τῶν ἀναγκαίων καθηγητῶν· περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν ἐκ τῆς Ῥιζαρείου σχολῆς ἐξερχομένων μαθητῶν οὐδεὶς ποτε ἐφρόντισεν· αἱ δὲ ἱερατικαὶ σχολαὶ ἀμελοῦνται τελείως. Ἰδοὺ τὰ ἀποτελέσματα τῆς περιφρονήσεως τῆς θρησκείας τῆς προσερχομένης κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς συγχύσεως καὶ συνταυτίσεως τῶν τύπων καὶ τοῦ πνεύματος ἢ τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας, ὅποια ἀπαντᾷται παρὰ πολλοῖς τῆς ἀνωτέρας τάξεως τῆς κοινωνίας. Ἡ ἀντίληψις τῆς θρησκείας ὡς ἀπλοῦ ἐξωτερικοῦ τύπου, παραγνωριζομένου τοῦ πνεύματος αὐτῆς, εὐρίσκεται καὶ παρὰ πολλοῖς ἐκ τοῦ λαοῦ, ἐπιφέρει δὲ καὶ παρὰ τούτῳ ἡ σύγχυσις αὕτη ὀλέθρια ἀποτελέσματα. Πολλοὶ τοῦ λαοῦ τοὺς τύπους μόνον θρησκείαν νομίζοντες, ἀρκοῦνται μόνον εἰς τὴν τήρησιν αὐτῶν, καὶ ἀναπαύοντες οὕτως τὴν συνείδησίν των, ζῶσι διαπράττοντες πολλάκις τὰ αἰσχίστα τῶν ἔργων. Ἐνῶ νηστεύουσι, τηροῦσι τὰς ἐορτάς, προσεύχονται τακτικῶς, φοιτῶσιν εἰς τοὺς ναοὺς ἀνελλιπῶς, μεταλαμβάνουσι καὶ πάντα τὰ ἄλλα ἐξωτερικὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα φυλάττουσι, συγχρόνως παραβαίνουσι καθ' ἐκάστην στιγμήν θείους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους, ἐπιорκοῦσι, βλασφημοῦσιν, ἀσεβοῦσιν εἰς τοὺς γονεῖς των, φονεύουσι, κλέπτουσι, προσβάλλουσι τὴν οἰκογενειακὴν ὑπόληψιν τοῦ ἄλλου, συκοφαντοῦσι, ψεύδονται. Πολλοὶ τῶν λήστῶν καὶ πειρατῶν εἶναι ἀκριβέστατοι τῶν τύπων τῆς θρησκείας τηρηταί! Ἰδοὺ ποῦ ἄγει τὸν λαὸν ἡ σύγχυσις πνεύματος καὶ τύπων τῆς θρησκείας. Διὰ ταῦτα ἕνεκα τῆς

ὀφισταμένης ταύτης ἐπιβλαβούς πλάνης παρὰ πολλοῖς καὶ ἐκ τῶν πεπαιδευμένων καὶ ἐκ τοῦ λαοῦ, ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς διακρίσεως μεταξὺ πνεύματος τῆς θρησκείας καὶ τύπων αὐτῆς. Ἐὰν ἡ διάκρισις αὕτη γίνηται, νομίζω, ὅτι καὶ παρὰ τοῖς πεπαιδευμένοις θὰ ἐκτιμᾶται ὀρθότερον καὶ ἀληθέστερον ἡ θρησκεία καὶ ἡ σημασία αὐτῆς, ὥστε νὰ φροντίζωσι περισσότερον περὶ αὐτῆς, καὶ ὁ λαὸς θὰ ἐννοῇ κάλλιον τί εἶναι ἡ θρησκεία κατὰ βάθος καὶ κατ' οὐσίαν καὶ θὰ βελτιωθῇ ἠθικῶς.

Τί εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας; Ἦν λέξιν πνεῦμα λαμβάνομεν ἐνταῦθα ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς οὐσίας. Πνεῦμα λοιπὸν τῆς θρησκείας λέγοντες, ἐννοοῦμεν τὴν οὐσίαν αὐτῆς, ὅ,τι κυρίως ἀποτελεῖ αὐτήν, ὅ,τι εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, ἡ ψυχὴ αὐτῆς. Τί εἶναι λοιπὸν τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας, ἡ οὐσία τῆς, ἡ ψυχὴ τῆς; Θρησκεία εἶναι ὁ φόβος πρὸς τὸν ἅγιον Θεὸν ὡς τιμωρὸν τοῦ κακοῦ, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν παν-ἀγαθὸν πατέρα ἡμῶν τὸν ἐν οὐρανοῖς καὶ τὸν θεῖον ἠθικὸν αὐτοῦ νόμον. Τὸ πρῶτον, ὁ φόβος πρὸς τὸν Θεόν, ἐπικρατεῖ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἢ ἐν τῷ ἰουδαϊσμῷ, τὸ δεύτερον ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεόν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἢ τῷ χριστιανισμῷ. «Τὸν Θεὸν φοβοῦ, λέγει ὁ Ἐκκλησιαστής, καὶ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ φύλασσε, ὅτι τοῦτο πᾶς ἄνθρωπος, ὅτι σύμπαν τὸ ποίημα ὁ Θεὸς ἄξει ἐν κρίσει ἐν παντί παρεωραμένῳ ἢ ἐν ἀγαθῷ, ἢ ἐν πονηρῷ» (ιβ'. 13). Τὸν φόβον τοῦτον πρὸς τὸν Θεὸν τὸν Κύριον οὐρανοῦ καὶ γῆς, τὸν τιμωροῦντα μέχρι τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς, ὡς τὴν βάσιν τῆς μωσαϊκῆς θρησκείας σκοπεῖ νὰ ἐμπνεύσῃ καὶ ἡ πρώτη τοῦ δεκαλόγου ἐντολή. Ὁ δὲ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐρωτώμενος παρὰ τοῦ νομικοῦ, τί ποιήσας ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσω, ἀπαντᾷ· «Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν· τοῦτο ποιεῖ καὶ ζήσῃ» (Λουκ. ι', 27). Ὁ ἔχων λοιπὸν φόβον Θεοῦ, ὁ ἀγαπῶν τὸν Θεόν καὶ τηρῶν τὸ θέλημα αὐτοῦ, ὁ δι' ἔργων ἀγαθῶν δεικνύων τὸν φόβον τοῦτον καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεόν, ἔχει κυρίως εἰπεῖν θρησκείαν, ἔχει τὴν οὐσίαν αὐτῆς, τὸ πνεῦμα αὐτῆς. Ὁ ἀπόστολος Ἰάκωβος δίδων τὸν ὀρισμὸν τῆς θρησκείας, λέγει· «Θρησκεία καθαρὰ καὶ ἀμίαντος παρὰ τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ αὕτη ἐστὶν ἐπισκέπτεσθαι ὀρφανοὺς καὶ χήρας ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν ἄσπιλον ἑαυτὸν τηρεῖν ἀπὸ τοῦ κόσμου» (α', 28), ἄλλαις λέξεσι, ἡ οὐσία τῆς θρησκείας εἶναι ἡ φιλάνθρωπις καὶ ἡ καθαρότης τῆς ψυχῆς. Θρησκός καὶ εὐσεβὴς ἐν τῇ ἀληθεῖ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως εἶναι κατὰ ταῦτα ὁ σεβόμενος τὸν Θεόν, ὁ μὴ βλασφημῶν αὐτόν, ὁ μὴ ἐπιорκῶν, ὁ τιμῶν τοὺς γονεῖς του, ὁ μὴ φονεύων, ὁ μὴ

κλέπτων, ὁ μὴ συκοφαντῶν, ὁ μὴ ψευδόμενος, ὁ δίκαιος καὶ φιάνθρωπος, ὁ βοηθῶν τοὺς πάσχοντες, ὁ θυσιαζόμενος ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Ἀλλ' ἀνέκαθεν τὸ αἶσθημα τοῦτο τῆς θρησκείας ἢ τοῦ φόβου καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸν ἐξέφρασεν ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐξωτερικῶς διὰ προσευχῶν, θυσιῶν, συμβολικῶν τελετῶν, νηστειῶν καὶ ἄλλων τοιούτων πράξεων. Ἡ ἐξωτερικὴ αὕτη εὐσεβεία εἶναι ἔμφυτος ἀνάγκη τῷ ἄνθρωπῳ τῷ συνισταμένῳ ἐκ πνεύματος καὶ σώματος. Τὸ ἐν τῷ πνεύματι συμβαῖνον τείνει φυσικῶς νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ ἐξωτερικῶς, νὰ λάβῃ σωματικὴν ἐκφρασιν. Πάντοτε ὁμοίως ὁ τύπος οὗτος εἶναι τὸ ἐξωτερικὸν περιβάλλυμα τῆς ἐσωτερικῆς οὐσίας. Ὁ προσευχόμενος καὶ ἐκδηλῶν πρὸς τὸν Θεὸν φόβον μὴ ὑπάρχοντα ἐν αὐτῷ, ἢ ἀγάπην μὴ ὑπάρχουσαν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ καὶ μὴ μαρτυρουμένην διὰ χρηστοῦ βίου, ὁ νηστεύων ἵνα δείξῃ τὴν μετάνοιαν αὐτοῦ, ἐνῶ διὰ τῶν ἔργων του δεικνύει ὅτι δὲν μετενόησεν ἀληθῶς, ἔχει κατ' ἀνάγκην τὸν τύπον καὶ δὲν ἔχει τὴν οὐσίαν ἢ τὸ πνεῦμα, ἔχει τὸν φλοιὸν καὶ δὲν ἔχει τὸν πυρῆνα ἢ τὸν καρπὸν. Ἡ θρησκεία τότε παύει νὰ ᾔναι ἀνυψώσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν πλάστην, ἔξαρσις πρὸς τὸν Θεόν, ἐνθουσιασμός πρὸς πᾶν ὅ,τι ἰδεῖται καὶ θεῖον, παύει νὰ ἀγιάζῃ τὸν βίον τοῦ τοιούτου ἀνθρώπου, νὰ ἐξαγνίζῃ αὐτὸν καὶ ἀπεργάζεται τι ἀξίον τέκνον τοῦ οὐρανίου πατρός, χρηστὸν ἄνθρωπον, χρηστὸν πολίτην, χρηστὸν μέλος τῆς οἰκογενείας του καὶ τῆς κοινωνίας, ἐν ᾗ ζῇ. Ἡ θρησκεία τότε κατὰ πίπτει εἰς νεκρὸν τινα ἐξωτερικὸν μηχανισμόν, εἰς ἀσυνείδητον ἐκτέλεσιν ἐξωτερικῶν τινῶν ἀκατανεμήτων τύπων. Τοιαύτη θρησκεία οὐδεμίαν πλεονέχει ἀξίαν οὔτε ὡς πρὸς τὰ ἄτομα, οὔτε ὡς πρὸς τὴν κοινωνίαν. Ὁ τοιαύτην θρησκείαν ἔχων, μόνον εἰς τύπους περιορίζων αὐτήν, δύναται νὰ ᾔναι ὁ ἀχρεϊέστερος τῶν ἀνθρώπων, μηδὲνα ἠθικὸν νόμον σεβόμενος, μηδὲνα ἠθικὸν χαλινὸν ἀνεχόμενος· δύναται νὰ ᾔναι ἐπίορκος, βλάσφημος, φονεὺς, ἀκόλαστος, κλέπτης, συκοφάντης, ψεύστης, βδελυρὸς, ἀν καὶ ἴσως φρονεῖ ὅτι εἶναι εὐσεβέστατος καὶ θρησκευτικώτατος, διότι οὐδὲνα θρησκευτικὸν τύπον παραλείπει. Ἡ δὲ κοινωνία ἐκ τοιαύτης θρησκείας οὐδόλως βεβαίως ὠφελεῖται, διότι ἡ θρησκεία τότε δὲν εἶναι μορφωτικὴ τῶν ἡθῶν τοῦ λαοῦ δύναμις, δὲν εἶναι ἀξίος λόγου παράγων τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνυψώσεως τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ τι περιττὸν καὶ ἀχρηστον χρῆμα, μηδόλως ἀξίον πολιτικῆς μερίμνης καὶ δαπάνης.

Ἡ θρησκεία ὅσάκις παρήκμασε μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, κατέπεσεν εἰς τὴν ἐξωτερίκευσιν ταύτην, κατήντησεν ἀπλοῦς τύπος. Διὰ τοῦτο πάντοτε οἱ κήρυκες τῆς ἀληθοῦς θρησκείας κατεξανέστησαν κατὰ

τῆς νεκρώσεως ταύτης καὶ διαστροφῆς τῆς θρησκείας καὶ ἐπετίμησαν σφοδρότατα τὴν κατὰ τύπους καὶ καθ' ὑπόκρισιν ταύτην εὐσεβειαν. Οἱ ἱεροὶ προφήται τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶναι πλήρεις τοιούτων ἐπιτιμήσεων πρὸς τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαόν, ὅσας παρητῆρουν ταῦτον περιπίπτοντα εἰς τὸ κακὸν τοῦτο, ἐκλαμβάνοντα δηλ. οὕτως ἐξωτερικῶς τὴν θρησκείαν καὶ οὕτως ἄσκουντα αὐτήν. Ἀκούσατε τί λέγει ὁ Ἡσαΐας πρὸς τοὺς συγχρόνους τοῦ Ἰσραηλίτας, οἵτινες ἦσαν μόνον κατὰ τὸ φαινόμενον εὐσεβεῖς καὶ εἰς μόνους τοὺς τύπους περιώριζον τὴν εὐσεβείαν των. «Τί μοι πλῆθος τῶν θυσιῶν ὑμῶν, λέγει Κύριος· πλήρης εἰμι ὀλοκαυτωμάτων κριῶν καὶ στέαρ ὀρνέων καὶ αἷμα ταύρων καὶ πρόγων οὐ βούλομαι, οὐδ' ἂν ἔρχησθε ὀφθῆναί μοι. Τίς γὰρ ἐξεζήτησε ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν; Πατεῖν τὴν αὐλήν μου οὐ προσθήσεσθε. Ἐὰν φέρητε σεμίδαλιν, μάταιον· θυμίαμα βδέλυγμα μοι ἐστί· τὰς νουμηνίας ὑμῶν καὶ τὰ σάββατα καὶ ἡμέραν μεγάλην οὐκ ἀνέχομαι· νηστείαν καὶ ἀργείαν καὶ τὰς νουμηνίας ὑμῶν καὶ τὰς ἐορτάς ὑμῶν μισεῖ ἡ ψυχὴ μου. Ἐγενήθητέ μοι εἰς πλησμονήν· οὐκέτι ἀνήσω τὰς ἁμαρτίας ὑμῶν· ὅταν ἐκτείνητε τὰς χεῖρας ὑμῶν, ἀποστρέψω τοὺς ὀφθαλμούς μου ἀφ' ὑμῶν· καὶ ἐὰν πληθύνητε τὴν δέησιν ὑμῶν, οὐκ εἰσακούσομαι ὑμῶν· αἱ γὰρ χεῖρες ὑμῶν αἵματος πλήρεις. Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλετε τὰ πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου· παύσασθε ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, μάθετε καλὸν ποιεῖν, ἐκζητήσατε κρίσιν, ῥύσασθε ἀδικούμενον, κρίνατε ὀρφανῶ καὶ δικαιοῦσατε χήραν»! (Ἡσ. κεφ. α'). Παρατηρήσατε τί λέγει ὁ μέγας προφήτης· ἡ καθαρότης τῆς ψυχῆς, ἡ ἀθωότης, τὸ πράττειν τὸ καλόν, τὸ νὰ ᾔναι τις δίκαιος, νὰ ὑπερασπίζῃ τοὺς ἀδικουμένους, νὰ προστατεύῃ τοὺς ὀρφανούς καὶ τὰς χήρας τοῦτο ἀπαιτεῖ κυρίως ὁ Θεός, τοῦτο εἶναι τὸ κύριον, τοῦτο εἶναι ἡ οὐσία, τοῦτο εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας. οὐχὶ ἀπλῶς αἱ θυσίαι, αἱ νουμηνίαι, τὰ σάββατα, αἱ ἐορταὶ τῶν Ἰουδαίων. Ἡ αὐτὴ ἐννοια ἀναπτύσσεται καὶ ἐν τῷ νῇ κεφαλαίῳ τοῦ προφήτου Ἡσαίου, ὅπου ὁ ἱερὸς συγγραφεὺς παριστάνει τὸν Θεὸν προτάσσοντα τὸν προφήτην νὰ ἐλέγξῃ τὴν κατ' ἐπιφάνειαν εὐσεβειαν τῶν συγχρόνων του. «Ἀναβόησον, λέγει, ἐν ἰσχύϊ καὶ μὴ φείσῃ· ὡς σάλπιγγι ὕψωσον τὴν φωνήν σου καὶ ἀνήγγειλον τῷ λαῷ μου τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν καὶ τῷ οἴκῳ Ἰακώβ τὰς ἀνομίας αὐτῶν. Ἐμὲ ἡμέραν ἐξ ἡμέρας ἐκζητοῦσι καὶ γινώσκί μου τὰς ὁδοὺς ἐπιθυμοῦσιν, ὡς λαὸς δικαιοσύνην πεποιηκὼς καὶ κρίσιν Θεοῦ μὴ ἐγκαταλελοιπώς· αἰτοῦσί με νῦν κρίσιν δικαίαν καὶ ἐγγίξειν Θεὸς ἐπιθυμοῦσι, λέγοντες. Τί ὅτι ἐνησταύσαμεν καὶ οὐκ

εἶδες, ἐταπεινώσαμεν τὰς ψυχὰς ἡμῶν καὶ οὐκ ἔγνωσ· ἐν γὰρ ταῖς ἡμέραις τῶν νηστειῶν ὑμῶν εὐρίσχετε τὰ θελήματα ὑμῶν καὶ πάντα τοὺς ὑποχειρίους ὑμῶν ὑπονύσσετε· εἰ εἰς κοίσεις καὶ μάχας νηστεύετε καὶ τύπτετε πυγμαῖς ταπεινόν, ἵνα τί μοι νηστεύετε ὥς σήμερον ὀκνουσθῆναι ἐν κορυγῇ τὴν φωνὴν ὑμῶν· οὐ ταύτην τὴν νηστείαν ἐξελεξάμην καὶ ἡμέραν ταπεινοῦν ἄνθρωπον τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, οὐδ' ἂν κάμψης ὥς κρίκον τὸν τράχηλόν σου καὶ σάκκον καὶ σπυδὸν ὑποστρώσῃ, οὐδ' οὕτω καλέσετε νηστείαν δεκτὴν· οὐχὶ τοιαύτην νηστείαν ἐξελεξάμην, λέγει Κύριος, ἀλλὰ λῦε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας, διαίλυε στραγγαλιαὺς βικίων συναλλαγμάτων, ἀπόσπελλε τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει καὶ πᾶσαν συγγραφὴν ἀδικον διάσπα· διέθρυπτε πεινῶντι τὸν ἄρτον σου καὶ πτωχοὺς ἀστέγους εἰσαγε εἰς τὸν οἶκόν σου· ἐὰν ἴδῃς γυμνὸν περίβαλε καὶ ἀπὸ τῶν οἰκείων τοῦ σπέρματός σου οὐχ ὑπερόψῃ. Καὶ πάλιν ἐνταῦθα βλέπετε ὅτι συνιστᾶται ἡ πρακτικὴ εὐσέβεια, ἡ διὰ τῶν ἔργων τῆς δικαιοσύνης καὶ φιλανθρωπίας δεικνυομένη, οὐχὶ δὲ αἱ κατὰ τὸν μωσαϊκὸν νόμον νηστεῖαι, συνιστᾶται κατὰ πρῶτον λόγον ἡ οὐσία, εἶτα δὲ ὁ τύπος. Δὸς, λέγει, τῷ πεινῶντι τὸν ἄρτον σου, περίβαλε τὸν γυμνόν, εἰσαγε τὸν ἀστεγόν εἰς τὸν οἶκόν σου, λῦε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας, ἀπεχε ἀπὸ παντὸς κακοῦ· τοιαύτην νηστείαν ἐξελεξάμην, λέγει Κύριος. Καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν παρὰ τῷ αὐτῷ Ἡσαΐα ἀναγινώσκουμεν τὰ ἑξῆς. «Οὕτως λέγει Κύριος, ὁ οὐρανός μου θρόνος καὶ ἡ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου· ποῖον οἶκον οἰκοδομήσετέ μοι καὶ ποῖος τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; πάντα γὰρ ταῦτα ἐποίησεν ἡ χεὶρ μου καὶ ἐστὶν ἐμὰ πάντα ταῦτα λέγει Κύριος· καὶ ἐπὶ τινὰ ἐπιθλέψω ἄλλ' ἢ ἐπὶ τὸν ταπεινόν καὶ ἡσύχιον καὶ τρέμοντά τοὺς λόγους μου; Ὁ δὲ ἄνομος ὁ θύων μοι μόχον ὥς ὁ ἀποκτείνων κῦνα, ὁ δὲ ἀναφέρων σεμίδαλιν ὥς αἷμα θείου, ὁ διδοὺς λίθον εἰς μνημόσυνον ὥς βλάσφημος. Καὶ αὐτοὶ ἐξελέξαντο τὰς ὁδοὺς αὐτῶν καὶ τὰ βδελύγματα αὐτῶν ἡ ψυχὴ αὐτῶν ἠθέλησε καὶ ἐγὼ ἐκλέξομαι τὰ ἐμπαίγματα αὐτῶν καὶ τὰς ἀμαρτίας ἀνταποδώσω αὐτοῖς· ὅτι ἐκάλεσα αὐτοὺς καὶ οὐκ ἤκουσάν μου καὶ ἐποίησαν τὸ πονηρὸν ἐνώπιον ἐμοῦ καὶ ἃ οὐκ ἠβουλόμην ἐξελέξαντο. Ἀκούσατε ῥήματα Κυρίου οἱ τρέμοντες λόγον αὐτοῦ, εἰπάτε ἀδελφοὶ ἡμῶν τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς καὶ βδελυσσομένοις ἵνα τὸ ὄνομα Κυρίου δοξασθῇ» (Ἑς', 1—7). Κατὰ τὸ χωρίον τοῦτο ἡ θυσία τοῦ ἀνόμου οὐδεμίαν ἔχει ἀξίαν παρὰ τῷ Θεῷ, οἱ παρακούοντες δὲ τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ καὶ ποιοῦντες τὸ πονηρὸν δὲν εἶναι ἀρεστοὶ τῷ Θεῷ. Ὁ ἄνομος ὁ θύων μόσχον εἶναι λέγει ὥς ὁ ἀποκτείνων κῦνα, ὁ δὲ προσ-

φέρων θυσίαν ἐκ σεριδάλεως ὡς ὁ προσφέρων βδελυρὸν αἷμα θειόν.
 Ἡ προσευχή δηλ. τοῦ ἀνόμου εἶναι μισητὴ τῷ Θεῷ. Κατὰ πάντα
 ὁμοία διδάσκει καὶ ὁ Ἱερεμίας, ὁ θρηνήσας περιπαθέστατα τὴν κα-
 ταστροφὴν τῶν Ἱεροσολύμων. «Ἀκούσατε, λέγει, λόγον Κυρίου πᾶσα
 ἡ Ἰουδαία· τὰδε λέγει Κύριος ὁ Θεὸς Ἰσραὴλ· διορθώσατε τὰς ὁδοὺς
 ὑμῶν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα ὑμῶν καὶ κατοικίῳ ὑμᾶς ἐν τῷ τόπῳ
 τούτῳ· μὴ πεποιθήκατε ἐφ' ἐκυτοῖς ἐπὶ λόγοις ψευδέσιν, ὅτι τὸ παρὰ-
 παν οὐκ ὠφελήσουσιν ὑμᾶς, λέγοντες. Νὰὸς Κυρίου, Νὰὸς Κυρίου.
 Ὅτι ἐὰν διορθοῦντες διορθώσητε τὰς ὁδοὺς ὑμῶν καὶ τὰ ἐπιτηδεύ-
 ματα ὑμῶν καὶ ποιῶντες ποιήσητε κρίσιν ἀνὰ μέσον ἀνδρὸς καὶ ἀνὰ
 μέσον τοῦ πλησίον αὐτοῦ καὶ προσήλυτον καὶ ὀρφανὸν καὶ χήραν
 μὴ καταδυναστεύητε καὶ αἷμα ἁθῶν μὴ ἐκχέητε ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ
 καὶ ὀπίσω Θεῶν ἁλλοτρίων μὴ πορεύησθε εἰς κακὸν ὑμῶν καὶ κατοι-
 κιῶ ὑμᾶς ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ ἐν γῇ, ἣ ἔδωκα ταῖς πατράσιν ὑμῶν ἐξ
 αἰῶνος καὶ ἕως αἰῶνος» (κεφ. ζ'). Μὴ, λέγει ἄλλαις λέξεσι, καυ-
 χᾶσθε ὅτι ἔχετε παρ' ἐαυτοῖς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι προσεύχεσθε
 καὶ θυσιάζετε ἐν αὐτῷ· τοῦτο οὐδὲν ὠφελεῖ ὑμᾶς· διότι καταπιέ-
 ζετε τὸν ξένον, τὸν ὀρφανόν, τὴν χήραν καὶ ἐκχέετε τὸ αἷμα τοῦ
 ἁθῶου καὶ ἄλλα βδελυρὰ πράττετε. Ἄλλος προφήτης ὁ Ὡσηέ ἐπι-
 φωνεῖ τοῖς Ἰσραηλῖταις ἐξ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ· «ἔλεον θέλω καὶ οὐ
 θυσίαν» (ς'), δηλ. φιланθρωπίαν θέλω κατὰ πρῶτον λόγον καὶ κατὰ
 δεῦτερον λόγον θυσίας. Καὶ ὁ Μιχαίας λέγει τὰ ἐξῆς· «Ἐν τίνι κα-
 ταλάβω τὸν Κύριον, ἀντιλήψομαι Θεοῦ μου ὑψίστου; εἰ καταλήψο-
 μαι αὐτὸν ἐν ὀλοκαυτώμασιν, ἐν μύσχοις ἐνιαυσίοις; εἰ προσδέξεται
 Κύριος ἐν γιλιὰσι κριῶν ἢ ἐν μυριάσι χιμάρων πιόνων; εἰ δὲ πρῶ-
 τότεκά μου ὑπὲρ ἀσεβείας, καρπὸν κοιλίας ὑπὲρ ἁμαρτίας ψυχῆς μου;
 Εἰ ἀνηγγέλη σοι, ἄνθρωπε, τί καλὸν ἢ τί Κύριος ἐκζητεῖ παρὰ σοῦ
 ἄλλ' ἢ τὸ ποιεῖν κρίμα καὶ ἀγαπᾶν ἔλεον καὶ ἔτοιμον εἶναι τοῦ πο-
 ρεύεσθαι μετὰ Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου». (κεφ. ς'). Δὲν ζητεῖ, λέγει,
 παρὰ σοῦ ὁ Θεὸς κυρίως μήτε θυσίας, μήτε προσευχάς, ἀλλὰ νὰ ᾔσκει
 πρὸ πάντων δίκαιος, νὰ ᾔσκει φιλόανθρωπος, νὰ βαδίζῃς σύμφωνα πρὸς
 τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἀκούσατε τί λέγει καὶ ὁ Ζαχαρίας ὁ μετὰ
 τὴν αἰχμαλωσίαν ἀκράσας. «Εἰπὸν εἰς ἅπαντας τὸν λαὸν τῆς γῆς
 καὶ πρὸς τοὺς ἱερεῖς λέγων, ἐὰν νηστεύσητε ἢ κόψησθε ἐν ταῖς πέμ-
 πταις ἢ ἐν ταῖς ἐβδομαῖς καὶ ἰδοὺ ἐβδομήκοντα ἔτη μὴ νηστείαν νε-
 νηστεύκατέ μοι; καὶ ἐὰν φάγητε ἢ πίνητε, οὐχ ὑμεῖς ἐσθίετε καὶ πί-
 νετε; Οὐχ οὗτοι οἱ λόγοι, οὓς ἐλάλησε Κύριος ἐν χερσὶ τῶν προφη-
 τῶν τῶν ἐμπροσθεν, ὅτε ἦν Ἱερουσαλὴμ κατοικουμένη καὶ εὐθηνούσα.

Τάδε λέγει Κύριος παντοκράτωρ· κρίμα δίκαιον κρίνετε καὶ ἔλεος καὶ οἰκτιρμὸν ποιεῖτε ἕκαστος πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ χήραν καὶ ὀρφανὸν καὶ προσήλυτον καὶ πένητα μὴ καταδυναστεύετε καὶ κακίαν ἕκαστος τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ μὴ μνησικακείτω ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν (Ζ'). Ὅ,τι ζητεῖ παρ' ὑμῶν ὁ Θεός, λέγει, εἶναι νὰ κρίνητε δικαίως, νὰ οἰκτείρητε καὶ ἐλεῇτε τοὺς πάσχοντας, νὰ μὴ πιέζητε τὰς χήρας, τοὺς ὀρφανούς, τοὺς ξένους καὶ πένητας καὶ νὰ ἦσθε ἀμνησικάκοι πρὸς τοὺς ἐχθρούς ὑμῶν. Ἀναγινώσκων τις καὶ ἀκούων τοὺς λόγους τούτους τῶν προφητῶν δικαίως ἐκπλήττεται ἐπὶ τῇ ὑψηλῇ ἠθικῇ, ἣν εὐρίσκει ἐν αὐτοῖς, πρὸς ἣν δύνανται νὰ συγκριθῶσιν αἱ περὶ ἀγαθοῦ ἐννοιαὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν ἄλλων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος μεγάλων σοφῶν. Πρὸς ὅ,τι διὰ τῆς δυσχερεστάτης ὁδοῦ τῆς λογικῆς ἐρεύνης τῶν πραγμάτων μόλις ἠδυνήθησαν οἱ ἀρχαῖοι σοφοὶ νὰ ὑψωθῶσι, βλέπομεν ὑψουμένους διὰ τῆς ἐμπνεύσεως τοὺς προφήτας τούτους τοῦ Ἰσραήλ, οἵτινες κατέχουσιν ἐν τῷ ἰσραηλιτικῷ λαῷ, ἣν ὑπέροχον θέσιν παρ' Ἑλλησι κατεῖχον οἱ μεγάλοι σοφοί, ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς. Πόσον ὀλίγοι παρ' ἡμῖν γνωρίζουσι τὴν μεγάλην ἀξίαν τῶν ἱερῶν ἐκείνων προφητῶν! Πόσον ὀλίγοι εἶναι παρ' ἡμῖν οἱ γνωρίζοντες ὅτι τοιούτους θεσαυροὺς δύναται τις νὰ εὕρῃ ἐν τοῖς ἔργοις τῶν ἱερῶν τούτων συγγραφέων τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ!

Εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος τῆς καθαριωτάτης ἀντιλήψεως τῆς οὐσίας καὶ τοῦ πνεύματος τῆς θρησκείας ὑψώθησαν καὶ πολλοὶ τῶν ψαλμωδῶν τῆς Π. Διαθήκης. «Κύριε, λέγει ὁ 14 ψαλμός, τίς παροικῇ ἐν τῷ σκηνώματί σου καὶ τίς κατασκηνώσει ἐν ὄρει τῷ ἁγίῳ σου; Πορευόμενος ἁμώμος καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην, λαλῶν ἀλήθειαν ἐν καρδίᾳ αὐτοῦ, ὃς οὐκ ἐδόλωσεν ἐν γλώσσῃ αὐτοῦ, οὐδὲ ἐποίησε τῷ πλησίον αὐτοῦ κακὸν καὶ ὀνειδισμόν οὐκ ἔλαβεν ἐπὶ τοὺς ἐγγιστά αὐτοῦ· ἐξουδένωται ἐνώπιον αὐτοῦ πονηρευόμενος, τοὺς δὲ φοβουμένους τὸν Κύριον δοξάζει· ὁ ὀμνύων τῷ πλησίον αὐτοῦ καὶ μὴ ἀθετῶν· τὸ ἀργύριον αὐτοῦ οὐκ ἔδωκεν ἐπὶ τόκῳ καὶ δῶρα ἐπ' ἀθώοις οὐκ ἔλαβε· ὁ ποιῶν ταῦτα οὐ σαλευθήσεται εἰς τὸν αἰῶνα.» Τίς, ἐρωτᾷ, Θεέ, εἶναι ἄξιός νὰ σὲ λατρεύσῃ ἐν τῷ ναῷ σου; Ἀπαντᾷ δὲ αὐτὸς οὗτος ὁ ψαλμωδός· Μόνος ὁ ἁμώμος, ὁ δίκαιος, ὁ φιλαλήθης, ὁ ἀδόλος, ὁ μὴ κατηγορῶν μηδέν, ὁ μηδέναι κακοποιῶν, ὁ μηδέναι ὀνειδίζων, ὁ μηδέναι περιφρονῶν, ὁ τιμῶν τοὺς εὐσεβεῖς, ὁ τηρῶν τοὺς ὅρκους του, ὁ μὴ αἰσχροκερδής, ὁ μὴ δωροδοκούμενος. Τοιαύτην πρακτικὴν εὐσέβειαν, ἐν τῷ βίῳ δεικνυομένην συνιστᾷ καὶ ἄλλοι ψαλμοί. Ἀκούσατέ τὸν 59 ψαλμόν· «Ἀκουσον λαός μου καὶ λαλήσω σοι· Ἰσραὴλ

καὶ διαμαρτύρομαι σοι· ὁ Θεὸς σου, ὁ Θεὸς σου εἰμι ἐγώ· οὐκ ἐπὶ ταῖς θυσίαις σου ἐλέγξω σε, τὰ δὲ ὀλοκαυτώματά σου ἐνώπιόν μου ἐστὶ διὰ πάντος· οὐ δέξομαι ἐκ τοῦ οἴκου σου μόσχους, οὐδὲ ἐκ τῶν ποιμνίων σου χιμάρους· ὅτι ἐμὰ ἐστὶ πάντα τὰ θηρία τοῦ δρυμοῦ, κτήνη ἐν τοῖς ὄρεσι καὶ βόες· ἔγνωκα πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὠραιότης ἀγροῦ μετ' ἐμοῦ ἐστίν· ἐὰν πεινάσω, οὐ μὴ σοι εἴπω· ἐμὴ γὰρ ἐστὶ ἡ οἰκουμένη καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς· μὴ φάγομαι κρέα ταύρων ἢ αἶμα τράγων πίομαι; θύσον τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἀπόδος τῷ ὑψίστῳ τὰς εὐχὰς σου· καὶ ἐπικάλυψαί με ἐν ἡμέρᾳ θλίψεως καὶ ἐξελοῦμαι σε καὶ δοξάσεις με. Τῷ δὲ ἀμαρτωλῷ εἶπεν ὁ Θεός, "Ἰνα τί σὺ διηγῇ τὰ δικαιώματά μου καὶ ἀναλαμβάνεις διὰ στόματός σου τὴν διαθήκην μου; Σὺ δὲ ἐμίσησας παιδεῖαν καὶ ἐξέβαλες τοὺς λόγους μου εἰς τὰ ὀπίσω. Εἰ ἐθεώρεις κλέπτην, συνέτρεχες αὐτῷ καὶ μετὰ μοιχῶν τὴν μερίδα σου ἐτίθεις. Τὸ στόμα σου ἐπλεόνασε κακίαν καὶ ἡ γλῶσσά σου περιέκλειε δολιότητα· καθήμενος κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ σου κατελάλεις καὶ κατὰ τοῦ υἱοῦ τῆς μητρὸς σου ἐτίθεις σκάνδαλα." Ἀκουσον, Ἰσραήλ, λέγει ὁ ψαλμωδός· δὲν μέμφομαι σε, ὅτι δὲν προσφέρεις τακτικῶς τὰς θυσίας σου· ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ· δὲν ἔχω ἀνάγκην τῶν θυσιῶν σου· τὸ πᾶν ἀνήκει εἰς ἐμέ· ἀρκεῖ μοι ἡ ἀπὸ καρδίας ἐξερχομένη εὐχαριστία σου· Ἰνα τί ὑποκρίνεσαι τὸν εὐσεβῆ, ἐνῶ σὺ καταπατεῖς τοὺς λόγους μου, συντρέχεις τοὺς κλέπτας, συνδέεσαι μετὰ ἀκολάστων, προφέρεις λόγους πλήρεις κακίας καὶ δόλου καὶ κατηγορεῖς τὸν ἀδελφόν σου; Ἐν ἄλλῳ ψαλμῷ (τῷ ν') ἀναγινώσκομεν τὰ ἐξῆς· «Εἰ ἠθέλησας θυσίαν, ἔδωκα ἄν· ὀλοκαυτώματα οὐκ εὐδοκήσεις· θυσία τῷ Θεῷ πνεῦμα συντετριμμένον· καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην ὁ Θεός οὐκ ἐξουθενώσει.» Δηλ. ἡ καλλίστη θυσία τῷ Θεῷ εἶναι ἡ συντριβὴ τῆς καρδίας, ἡ μετανοία, ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸ ἀγαθόν. Τοὺς ψαλμωδοὺς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης παρέβαλον πρὸς τοὺς μεγαλειτέρους λυρικοὺς ποιητὰς τοῦ κόσμου. Καὶ δικαίως· διότι καὶ κατὰ τὴν βαθύτητα τοῦ αἰσθήματος καὶ κατὰ τὸ ὕψος τῶν ἐννοιῶν καὶ κατὰ τὴν ζωηρότητα τῆς ἐκφράσεως οὐδαμῶς ὑπολείπονται τῶν ἀριστουργημάτων τῆς λυρικῆς ποιήσεως τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Ἐκ πάντων τούτων τῶν χωρίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἃ ἀνέγνωσα ἡμῖν, τί ἐξάγομεν; Τὴν μεγάλην ἀλήθειαν, περὶ ἧς πραγματευόμεθα, ὅτι τὸ κύριον ἐν τῇ θρησκείᾳ, ἡ οὐσία αὐτῆς, τὸ πνεῦμα αὐτῆς εἶναι ὁ φόβος πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν θείαν δικαιοσύνην, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ θεῖον θέλημα, ἡ δεικνυμένη δι' ἔργων ἀγαθῶν, ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιλάνθρωπία, ἡ φιλικήθεια, ἡ χρηστότης.

Ὅταν ὑπάρχη δὲ ὁ οὐσίᾳ αὕτη τῆς εὐσεβείας, τότε μόνον ἔχει ἀξίαν καὶ ἡ διὰ τῆς λατρείας, διὰ τῶν τύπων ἐν γένει ἐκδήλωσις τῆς εὐσεβείας, ὅπερ εἶναι δευτερεύον τι. Ἡ θρησκεία κατ' οὐσίαν δὲν εἶναι τύπος τις, εἶναι αἰσθημα τῆς πρὸς τὸ θεῖον καὶ πᾶν καλὸν ἀγάπης ἐν τῷ χρηστῷ βίῳ μαρτυρούμενον. Τὴν μεγάλην ταύτην ἀλήθειαν θέλομεν ἀπαντήσῃ λαμπρότερον ἀνακλάνουσαν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, εἰς ἣν ἡ Παλαιὰ ἐχρησίμευσεν ὡς προπαρασκευή. Μεταβώμεν εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην.

Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ θεῖος θεμελιωτὴς τῆς θρησκείας ἡμῶν, σφοδρότατα πολεμεῖ τὴν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ καθ' ὑπόκρισιν εὐσέβειαν τῶν Ἰουδαίων, ἥς κυριώτατοι τύποι ἦσαν οἱ Φαρισαῖοι. Ἐνῷ ἔλλειπεν ἡ ἐσωτερικὴ εὐσέβεια, ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη, ὁ πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου φόβος, ἐνῷ ἐν τῷ βίῳ ἐπεκράτει μεγάλη πικρονομία, ἀδικία, σκληρότης, οἱ Φαρισαῖοι καὶ ὁ τούτους μιμούμενος λαὸς τῶν Ἰουδαίων ἐδείκνυε μέγιστον ζῆλον εἰς τὴν τήρησιν τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῆς θρησκείας, τῶν νηστειῶν, τῶν ἐορτῶν, τῶν σαββάτων, τῶν νομηνιῶν καὶ τῶν τοιούτων. Οἱ Φαρισαῖοι πλήρεις ὑπερηφανείας ὄντες καὶ καυχώμενοι ἐπὶ τῷ ὅτι ἦσαν ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραάμ, περιεφρόνουν πάντα μὴ Ἰουδαῖον ὡς ἀπόβλητον καὶ ἐχθρὸν τοῦ Θεοῦ. Τηροῦντες δὲ μετὰ γελοίας ὑπερακριθείας τοὺς τύπους τῆς λατρείας καὶ τὰ λοιπὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα, ἐνόμιζον ἑαυτοὺς ἀναμαρτήτους καὶ ἀγιωτάτους καὶ ἀλαζονικῶς προσέβλεπον πρὸς τοὺς ἄλλους ὡς κατώτερα τινὰ ὄντα. Τύπος τοιούτου ἀλαζόνος καὶ ὑποκριτοῦ Φαρισαίου εἶναι ὁ ἐν τῇ παραβολῇ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου εἰσαγόμενος, ὅστις ἐλθὼν εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ καὶ οἶονεὶ θαυμάζων ἑαυτὸν εἶπε τὰ ὑπερήφανα ἐκεῖνα· «Ὁ Θεὸς εὐχαριστῶ σοι, ὅτι οὐκ εἰμι ὡς περ οἱ λοιποὶ τῶν ἀνθρώπων ἄρπαγες, ἀδικοὶ, μοιχοὶ ἢ καὶ ὡς οὗτος ὁ τελώνης· νηστεύω δις τοῦ σαββάτου· ἀποδεκατῶ ὅσα κτῶμαι» (Λουκ. ιη', 10—12). Ἰδῶμεν πῶς ὁμιλεῖ περὶ αὐτῶν ὁ Κύριος καὶ πῶς ἐλέγχει αὐτούς. «Προσέχετε, λέγει, ἀπὸ τῶν ψευτοπροφητῶν, οἵτινες ἔρχονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασι προβάτων, ἔσωθεν δὲ εἰσὶ λύκοι ἄρπαγες. Ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. Μήτοι συλλέγουσι ἀπὸ ἀκανθῶν σταφυλὴν καὶ ἀπὸ τριβόλων σύκα; Οὕτω πᾶν δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖ, τὸ δὲ σαπρὸν δένδρον καρποὺς σαπροὺς ποιεῖ. Οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς πονηροὺς ποιεῖν, οὐδὲ δένδρον σαπρὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖν. Πᾶν δένδρον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλὸν ἐκκόπτεται καὶ εἰς πῦρ βάλλεται. Ἀραγε ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. Οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι, Κύριε,

Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς.» (Ματθ. ζ', 17—21). Ψευδοπροφῆτας καὶ ψευδοδιδασκάλους καλεῖ λοιπὸν ὁ Κύριος τοὺς Φαρισαίους τοὺς μόνον διὰ προσευχῶν καὶ νηστειῶν θέλοντας νὰ δεικνύωσι τὴν εὐσεβειάν των, ἀπαιτεῖ δὲ ἔργα καλὰ πρὸ πάντων παρὰ τῶν ὁπαδῶν του. Οἱ τοιοῦτοι, οἱ διὰ τοῦ βίου των δεικνύοντες τὴν εὐσεβειάν των, οὐχὶ δὲ διὰ τοῦ Κυρίου, Κύριε, διὰ προσευχῶν, εἶναι ἄξιοι νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. «Ἐπὶ τῆς Μωϋσέως καθέδρας ἐκάθισαν, προσθέτει ἄλλαχού, οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι· πάντα οὖν ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν, τηρεῖτε καὶ ποιεῖτε· λέγουσι γὰρ καὶ οὐ ποιοῦσι· δεσμεύουσι γὰρ φορτίᾳ βαρέᾳ καὶ δυσβάστακτα καὶ ἐπιτιθέασιν ἐπὶ τοὺς ὤμους τῶν ἀνθρώπων, τῷ δὲ δακτύλῳ οὐ θέλουσι κινῆσαι αὐτά. Πάντα δὲ τὰ ἔργα αὐτῶν ποιοῦσι πρὸς τὸ θεαθῆναι. Πλατύνουσι δὲ τὰ φυλακτήρια αὐτῶν καὶ μεγαλύνουσι τὰ κράσπεδα τῶν ἱματίων αὐτῶν, φιλοῦσι τε τὴν πρωτοκλισίαν ἐν ταῖς δαίπνοις καὶ τὰς πρωτοκαθεδρίας ἐν ταῖς συναγωγαῖς καὶ τοὺς ἀσπασμοὺς ἐν ταῖς ἀγοραῖς καὶ καλεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ῥαββί, ῥαββί. Οὐαὶ ὑμῖν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί, ὅτι κλείετε τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων· ὑμεῖς γὰρ οὐκ εἰσέρχεσθε, οὐδὲ τοὺς εἰσερχομένους ἀφίετε εἰσελθεῖν. Οὐαὶ ὑμῖν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί, ὅτι κατεσθίετε τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι· διὰ τοῦτο λήψαθε περισσότερον κρίμα» (Ματθ. κγ'). Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ Φαρισαῖοι· τὰ πάντα ἐποιοῦν πρὸς τὸ θεαθῆναι· ἤθελον νὰ φαίνωνται εὐσεβεῖς, ἐνῷ διὰ τῶν ἔργων των ἀπεδείκνυσεν ὅτι δὲν ἦσαν· ἐνῷ ἀφ' ἐνὸς ἠδίκουν καὶ διήρπαζόν τὰς περιουσίας τῶν χηρῶν καὶ τῶν τοιούτων ἀπροστατεύτων προσώπων, παρούσας αὐτοὺς διὰ τῶν μακρῶν προσευχῶν των ὡς τοὺς εὐσεβεστάτους. «Οὐαὶ ὑμῖν γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί, ἐξακολουθεῖ ὁ Κύριος λέγων, ὅτι ἀποδεκατοῦτε τὸ ἡδύσμον καὶ τὸ ἄνηθον καὶ τὸ κύμινον καὶ ἀφήκατε τὰ βαρύτερα τοῦ νόμου· τὴν πίστιν, τὴν κρίσιν καὶ τὸν ἔλεον· ταῦτα ἔδει ποιῆσαι, κακεῖνα μὴ ἀφιέναι» (αὐτόθι). Κατὰ τὸν νόμον ἔπρεπεν οἱ Ἰουδαῖοι νὰ δίδωσι τὰ δέκατα τῶν καρπῶν εἰς τὸν ναὸν χάριν τῆς λατρείας καὶ τῶν ἱερέων· οἱ Φαρισαῖοι ἔνθα δείξωσι μέγαν θρησκευτικὸν ζῆλον ἔδιδον τὸ δέκατον καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἀσημάντων φυτῶν ἐν τοῖς κήποις των τοῦ ἀνήθου, τοῦ ἡδυσμοῦ καὶ τοῦ κυμίνου, ἐνῷ ἐτέρωθεν ἦσαν ἄδικοι, ἀνελικρινεῖς, ἀπάνθρωποι πρὸς τοὺς ἀδυνατοὺς. Ἐτήρουν τὰ ελαφρότερα, καὶ παρέβαινον τὰ βαρύτερα, ἐτήρουν τὸν

τύπον καὶ παρέβαινον τὴν οὐσίαν. «Ὁδηγοὶ τυφλοὶ, προσθέτει ὁ Κύριος, οἱ διῴλίζοντες τὸν κώνωπα, τὴν δὲ κάμηλον καταπίνοντες. Οὐαὶ ὑμῖν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί, ὅτι καθαρίζετε τὸ ἔξωθεν τοῦ ποτηρίου καὶ τῆς παροφίδος, ἔσωθεν δὲ γέμουσιν ἐξ ἀρπαγῆς καὶ ἀκρασίας. Φαρισαῖε τυφλέ, καθάρισον πρῶτον τὸ ἐντὸς τοῦ ποτηρίου καὶ τῆς παροφίδος, ἵνα γένηται καὶ τὸ ἐκτὸς καθαρὸν. Οὐαὶ ὑμῖν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ὑποκριταί, ὅτι παρομοιάζετε τάφοις κεκονιαμένοις, οἵτινες ἔξωθεν μὲν φαίνονται ὡραῖοι, ἔσωθεν δὲ γέμουσιν ὀστέων νεκρῶν καὶ πάσης ἀκαθαρσίας. Οὕτως καὶ ὑμεῖς ἔξωθεν μὲν φαίνεσθε ὡραῖοι, ἔσωθεν δὲ μεστοὶ ἐστε ὑποκρίσεως καὶ ἀνομίας» (αὐτόθι). Καλλίον καὶ ἰσχυρότερον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παταχθῇ ἢ κατὰ τὸ φαινόμενον, εἰς τύπους καὶ λόγους περιοριζομένη εὐσέβεια. Τὰ χωρία ταῦτα τοῦ Εὐαγγελίου δύναται νὰ συγκριθῶσι πρὸς ῥητορικὰ ἀριστουργήματα πάσης ἐποχῆς. Κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐξακολουθεῖ διδάσκων πάντοτε ὁ Κύριος, πάντοτε συνιστῶν τὴν δι' ἔργων δεικνυμένην θρησκείαν, πάντοτε εἰς τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἀποβλέπων, πάντοτε ἀνεπαρκῇ τὸν νεκρὸν τύπον αὐτῆς δεικνύων. Οὕτως περιγράφων τὴν μέλλουσαν κρίσιν δὲν λέγει, ὅτι θὰ ἐπαινεθῶσιν ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐνήσταυσαν πολὺ, προσηυχήθησαν πολὺ, ἐφοίτησαν εἰς τοὺς ναοὺς πολὺ, ἀλλ' ὅσοι ἔθρεψαν τοὺς πεινῶντας, ἐπότισαν τοὺς διψῶντας, ἐνέδυσαν τοὺς γυμνοὺς, συνήγαγον τοὺς ξένους καὶ ἐπεσκέφθησαν τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τοὺς ἐν τῇ φυλακῇ (Ματθ. κε', 31). Ἀκούσατε νῦν τί διηγεῖται ὁ εὐαγγελιστὴς Μάρκος (ζ', 1—23) περὶ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Φαρισαίων. «Καὶ συνάγονται πρὸς αὐτὸν οἱ Φαρισαῖοι καὶ τινες τῶν γραμματέων, ἐλθόντες ἀπὸ Ἱεροσολύμων, καὶ ἰδόντες τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ κοινὰς χερσί, τουτέστιν ἀνίπτοις ἐσθίοντας ἄρτους ἐμέμψαντο· (οἱ γὰρ Ἰουδαῖοι ἐὰν μὴ πύγμα ῥίψωνται τὰς χεῖρας οὐκ ἐσθίουσι κρατοῦντες τὴν παράδοσιν τῶν πρεσβυτέρων καὶ ἀπὸ ἀγορᾶς ἐὰν μὴ βαπτίσωνται οὐκ ἐσθίουσι· καὶ ἄλλα πολλὰ ἐστὶ ἃ παρέλαβον κρατεῖν βαπτισμοὺς ποτηρίων καὶ ξεστῶν καὶ χαλκίων καὶ κλινῶν)· ἔπειτα ἐπερωτῶσιν αὐτὸν οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ γραμματεῖς, Διὰ τί οἱ μαθηταί σου οὐ περιπατοῦσι κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν πρεσβυτέρων, ἀλλ' ἀνίπτοις χερσὶν ἐσθίουσι τὸν ἄρτον. Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν αὐτοῖς, ὅτι καλῶς προεφήτευσεν Ἡσαΐας περὶ ὑμῶν τῶν ὑποκριτῶν, ὡς γέγραπται· «Οὗτος ὁ λαὸς τοῖς χεῖλεσί με τιμᾷ, ἡ δὲ καρδία αὐτῶν πόρρω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ. Μάτην δὲ σέβονται με, διδάσκοντες διδασκαλίαις ἐντάλματα ἀνθρώπων». Ἀφέντες γὰρ τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, κρατεῖτε τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, βαπτισμοὺς

ξεστῶν καὶ ποτηρίων καὶ ἄλλα παρόμοια τοιαῦτα πολλὰ ποιεῖτε
 Καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς· Καλῶς ἀθετεῖτε τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, ἵνα τὴν
 παράδοσιν ὑμῶν τηρήσητε. Μωσῆς γὰρ εἶπε, «Τίμα τὸν πατέρα σου
 καὶ τὴν μητέρα σου» καὶ «Ὁ κακολογῶν πατέρα ἢ μητέρα θανάτῳ
 τελευτάτω», ὑμεῖς δὲ λέγετε, ἐὰν εἴπῃ ἄνθρωπος τῷ πατρὶ ἢ τῇ
 μητρὶ Κορβαῖν (ὃ ἐστὶ δῶρον), ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς. Καὶ οὐκέτι
 ἀφίετε αὐτὸν οὐδὲν ποιῆσαι τῷ πατρὶ αὐτοῦ ἢ τῇ μητρὶ αὐτοῦ, ἀκυ-
 ροῦντες τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ τῇ παραδόσει ὑμῶν, ἢ παρεδώκατε.»
 Κατὰ τὴν διδασκαλίαν δηλ. τῶν Φαρισαίων καὶ τῶν τότε ῥαββίνων,
 οἵτινες ὀλιγοῦντες τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, τῶν αἰωνίων παραγγέλ-
 ματων τῆς ἠθικῆς, ἔδιδον μείζονα προσοχὴν εἰς τοὺς τῆς λατρείας
 τύπους, οἵτινες εἶχον ὑπερβολικῶς πολλαπλασιασθῇ, ὁ υἱὸς σκοπῶν
 νὰ προσφέρῃ τι εἰς τὸν πατέρα ἢ τὴν μητέρα του πρὸς περίθλαψιν
 αὐτῶν κατὰ τὸ γῆρας, ἐὰν ἤθελε προτιμήσει νὰ προσφέρῃ τοῦτο εἰς τὸν
 νόον χάριν τῆς λατρείας καὶ προέφερε τὴν λέξιν Κορβαῖν, δῶρον ἔστω
 τῷ ναῷ, καλῶς θὰ ἔπρατε νὰ μὴ δώσῃ αὐτὸ εἰς τὸν πατέρα του ἢ
 τὴν μητέρα του, ἀλλ' εἰς τὸν νόον, ἐγκαταλείπων αὐτοὺς ἐν τῇ δυ-
 στυχίᾳ! Τοῦτο ἐλέγχει ὁ Κύριος τὴν προτίμησιν ταύτην τῶν τύπων
 τῆς οὐσίας, τὴν προτίμησιν τῶν προσευχῶν καὶ θυσιῶν τῆς τηρήσεως
 τῶν αἰωνίων παραγγελμάτων τῆς ἠθικῆς. Εἶτα προσέθηκε· «Παρό-
 μοια τοιαῦτα ποιεῖτε. Καὶ προσκαλεσάμενος πάντα τὸν ὄχλον ἔλεγεν
 αὐτοῖς, Ἀκούετε μου πάντες καὶ συνίετε. Οὐδὲν ἐστὶν ἔξωθεν τοῦ
 ἀνθρώπου εἰσπορευόμενον εἰς αὐτόν, ὃ δύναται αὐτὸν κοινῶσαι· ἀλλὰ
 τὰ ἐκπορευόμενα παρ' αὐτοῦ, ἐκεῖνά ἐστι τὰ κοινῶντα τὸν ἄνθρωπον.
 Εἴ τις ἔχει ὦτα ἀκούειν, ἀκροέτω. Καὶ ὅτε εἰσῆλθεν εἰς οἶκον ἀπὸ
 τοῦ ὄχλου, ἐπηρώτων αὐτόν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ περὶ τῆς παραβολῆς
 καὶ λέγει αὐτοῖς, Οὕτως καὶ ὑμεῖς ἀσύνετοί ἐστε; Οὐ νοεῖτε, ὅτι
 πᾶν τὸ ἔξωθεν εἰσπορευόμενον εἰς τὸν ἄνθρωπον οὐ δύναται αὐτόν
 κοινῶσαι, ὅτι οὐκ εἰσπορεύεται αὐτοῦ εἰς τὴν καρδίαν; Ἔλεγε δὲ ὅτι
 τὸ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐκπορευόμενον ἐκεῖνο κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον. Ἐ-
 σωθεν γὰρ ἐκ τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου οἱ διαλογισμοὶ οἱ κακοὶ ἐκπο-
 ρεύονται μοιχεῖαι, πορνεῖαι, φόνοι, κλοπαί, πλεονεξίαι, πονηρίαι, δόλος,
 ἀσέλγεια, ὀφθαλμὸς πονηρὸς, βλασφημία, ὑπερηφαναία, ἀφροσύνη.
 Πάντα ταῦτα τὰ πονηρὰ ἔσωθεν ἐκπορεύονται καὶ κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον.»
 Ἡ παράβασις ἄλλαις λέξεσι τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι τὸ μολύνον τὸν
 ἄνθρωπον, τὸ καθιστῶν αὐτὸν μισητὸν τῷ Θεῷ. Διὰ τοῦτο πρὸ πᾶν-
 των ἀπὸ τῆς παραβάσεως τῆς ἠθικῆς πρέπει νὰ προφυλάττηται τις.
 Τοῦτο εἶναι τὸ οὐσιῶδες, τοῦτο εἶναι τὸ κύριον, κατὰ δεύτερον δὲ

λόγον· δέον νὰ σέβηται τις καὶ πᾶν ὅ,τι ὡς τύπος χρησιμεύει τῇ θρησκείᾳ. Οἱ ψευδευλαβεῖς πασῶν τῶν ἐποχῶν πράττουσι τὸ ἐναντίον.

Τὴν μεγάλην ταύτην ἀλήθειαν, ὅτι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἠθικὸν νόμον ἡ ἐν τῷ βίῳ δεικνυμένη εἶναι τὸ κύριον ἐκ τῇ θρησκείᾳ, εἶναι ἡ οὐσία καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῆς, διακηρύττουσι συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ θεοῦ αὐτῶν διδασκάλου καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, οἱ ἀπόστολοι. Ὁ Παῦλος λέγει ὅτι τὸν ἄνθρωπον δικαιοὶ ἡ πίστις, ἡ διὰ τῆς ἀγάπης ἐνεργουμένη (Γαλ. ε', 6), παρ- τηρεῖ δέ, ὅτι «ἐὰν τις ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῇ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχῃ, γέγονε χαλκὸς ἤχων ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον. Καὶ ἐὰν ἔχῃ προφητείαν καὶ εἰδῇ τὰ μυστήρια καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν, καὶ ἐὰν ἔχῃ πᾶσαν τὴν πίστιν, ὥστε ὅρη μεθιστάνειν, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχῃ, οὐδὲν ἐστὶ (Α' Κορινθ. ιγ' 1)». Τοιοῦτοτρόπως κηρύττεται παρ' αὐτοῦ ἡ ἀγάπη ἀνωτέρα τῆς πίστεως καὶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς προφητείας αὐτῆς. Ὁ Ἰωάννης τὸν χριστιανισμὸν θεωρεῖ ὡς ἀγάπην πρὸς τὸν Θεόν, περιλαμβάνει δὲ ἐν τῷ «Ἀγαπᾶτε ἀλλήλους» (Ἰω. ιγ', 24) ὁλόκληρον τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κυρίου. Περὶ τοῦ Ἰωάννου τούτου διηγεῖται ὁ Ἰερώνυμος ὅτι φθάσας εἰς βαθύτατον γῆρας ἐν Ἐφέσῳ, ἐπαναλαμβάνων δὲ μόνον τὸ ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, καὶ ἐρωτηθεὶς διὰ τί πράττει τοῦτο, εἶπεν, ὅτι τοῦτο εἶναι ἡ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου καὶ ἐὰν τοῦτο γίνηται ἄρκει. *Quia praeceptum Domini est et si solum fiat, sufficit* (Epist. ad Galatas c. 6). Καὶ ὁ Ἰακώβος παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς· «Τί τὸ ὄφελος, ἀδελφοί μου, ἐὰν πίστιν τις λέγῃ ἔχειν, ἔργα δὲ μὴ ἔχῃ; Μὴ δύναται ἡ πίστις σῶσαι αὐτόν; Ἡ πίστις ἐὰν μὴ ἔργα ἔχῃ, νεκρά ἐστὶ καθ' ἑαυτήν» (Ἰακ. 2, 14—16). «Θρησκεία καθαρὰ καὶ ἀμίαντος παρὰ τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ αὕτη ἐστὶν ἐπισκέπτεσθαι ὀρφανοὺς καὶ χήρας ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν, ἁσπίλον ἑαυτὸν τηρεῖν ἀπὸ τοῦ κόσμου» (Ἰακώβου α', 26). Θρησκεία ἄλλαις λέξεσιν καὶ πίστις ἀληθὴς εἶναι ἡ δι' ἔργων δεικνυ- μένη, διὰ βοηθείας τῶν πασχόντων, διὰ προστασίας τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν χηρῶν, διὰ καθαρότητος καὶ ἀγνότητος βίου. Ταῦτα ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Πανταχοῦ ἡ αὕτη ἀλήθεια ἀναλάμπει· πανταχοῦ διδάσκεται ὡς ἀληθὴς εὐσέβεια, ἀληθὴς θρησκεία ἡ πρακτικὴ εὐσέβεια, ἡ διὰ τοῦ χρηστοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου μαρτυρουμένη· πανταχοῦ κηρύττεται ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἠθικὸν νόμον, ὁ χρη- στὸς βίος ὡς τὸ κύριον, ὡς ἡ οὐσία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας, ὁ δὲ τύπος παρίσταται ὡς τὸ δευτερεῖον, ὡς τὸ κάλυμμα, ὡς ὁ φλοιός, οὐχὶ ὡς ὁ πυρὴν, ὁ καρπός, ἡ ὑπόστασις.

Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πολλάκις δυστυχῶς ἐλησμονήθη ἡ μεγάλη αὕτη ἀλήθεια, ἡ οὕτω λαμπρῶς ἐν ταῖς Γραφαῖς διδασκομένη. Πολλάκις ἡ κατ' ἐπιφάνειαν, εἰς λόγους καὶ προσευχὰς καὶ ἄλλους τύπους περιοριζομένη εὐσέβεια ἀντικατέστησε τὴν πρακτικὴν, τὴν δι' ἔργων ἀγαθῶν δεικνυομένην. Τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας ἐλησμονήθη, ἐπεκράτησε δὲ ὁ τύπος. Τοῦτο συνέβη μάλιστα κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ τῇ δύσει καὶ δὴ ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐν μείζονι βαθμῇ. Ὅσῳ οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ ἐδυθίζοντο εἰς παχυλωτέραν ἀμαθειαν, ὅσῳ τὸ μεσαιωνικὸν σκότος ἐγίνετο πυκνότερον, τοσούτῳ μᾶλλον ηὔξανεν ἡ σύγχυσις καὶ παρανόησις αὕτη, ἥτις ἐξελάμβανε τὸ φαινόμενον ἀντὶ τῆς οὐσίας. Διὰ τοῦτο ἐνῷ αἱ ἀρχαὶ τῆς ἠθικῆς παρεβαίνοντο, ἐνῷ ἐπεκράτει παρανομία καὶ ἀνηθικότης, ἐνῷ ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων ἦτο πλήρης ἐγκλημάτων, ἐτηροῦντο ἀκριδέστατα οἱ ἐξωτερικοὶ τῆς θρησκείας τύποι, οἵτινες ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἔτι μᾶλλον ἐπολλαπλασιαζόντο. Ὁ ἀμαθὴς ἄνθρωπος, ὁ δεισιδαίμων καὶ φανατικὸς εὐκόλως προσκολλᾶται εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ταύτην ἐμφάνειν τῆς θρησκείας, εἰς τὸ γράμμα αὐτῆς. Τοιαύτη ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ ὑμνουμένη παρὰ πολλῶν εὐσέβεια τῶν βυζαντινῶν χρόνων, οὐχὶ δηλ. εὐσέβεια τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλ' εὐσέβεια τύπων. Παράδειγμα εἶναι πολλοὶ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, οἵτινες ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐδείκνυον μέγαν θρησκευτικὸν ζῆλον, ἵδρυνον μεγαλοπρεπεῖς ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια, κατέτριβον δ' ἀσμένως τὸν χρόνον ἀκροώμενοι μακρῶν ἀκολουθιῶν ἐν τοῖς ἀνακτόροις, ψάλλοντες πολλάκις καὶ αὐτοὶ καὶ συντάσσοντες θρησκευτικοὺς ὕμνους, ἐτέρωθεν δὲ οἱ αὐτοὶ διέπραττον τὰς ἀπανθρωπατάτας τῶν πράξεων, ἐτύφλωνον ἢ ἀπανθρώπως ἠκρωτηρίαζον ἢ ἐφόνευον τοὺς προκάτοχους των καὶ τοὺς συγγενεῖς των καὶ διῆγον ἀκολαστότατον βίον, ζῶντες φανερῶς μετὰ παλλὰκων ἢ ἐπιβουλευόμενοι τὴν τιμὴν τῶν οἰκογενειῶν τῶν πολιτῶν. Πόσον ἐξωτερικὴ καὶ τυπικὴ ἦτο ἡ εὐσέβεια τῶν τότε ἀνθρώπων καὶ πόσον ἦτο κεχωρισμένη ἀπὸ πάσης ἠθικῆς δεικνύει τὸ ὅτι μετεχειρίζοντο τὴν θρησκείαν πολλάκις ὡς ὄργανον χάριν τῶν κακοήθων σκοπῶν των. Οἱ συνωμόται κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ Βάρδα, ἐν οἷς ἦτο καὶ ὁ γαμβρὸς αὐτοῦ Συμβάτιος, εἶχον συμφωνήσει ὡς σύνθημα ἐπιθέσεως τὸ νὰ ποιήσῃ εἰς ἐξ αὐτῶν τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ. Οἱ κατὰ τὸ φαινόμενον εὐσεβέστατοι οὗτοι βυζαντινοὶ δὲν ἐδίσταζον νὰ δεικνύωσι μεγίστην σκληρότητα καὶ ἀπανθρωπίαν. Συνήθεις ποιναὶ ἦσαν αἱ ῥινοκοπίαι, γλωσσοκοπίαι, ἐκτυφλώσεις καὶ τὰ τοιαῦτα. Οἱ αἰχμάλωτοι ἐν πολέμῳ ἐξηνδραποδίζοντο, ἐφονεύοντο ἢ

ἄλλως πως ἐκκοῦντο. Ὅτε Κωνσταντῖνος ὁ Ε' νικήσας τοὺς Βουλγάρους (763) ἐτέλεσε μεγαλοπρεπῆ θρίαμβον ἐν Κωνσταντινουπόλει, παρεδόθησαν αἱ τὸν θρίαμβον αὐτοῦ ἀκολουθοῦντες Βούλγαροι εἰς τοὺς δῆμους τῆς πρωτεύουσας καὶ ἐθανατώθησαν ὑπ' αὐτῶν ἔξω τῆς χρυσῆς λεγομένης πύλης. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι Βασίλειος ὁ Β' ὁ Μακεδὼν χιλιάδας ὅλας Βουλγάρων ἐξετύφλωσεν. Ἡ χρῆσις τοῦ δόλου ἐθεωρεῖτο τι ἀπλούστατον καὶ ἀθώοτατον παρὰ τῶν ἀκριβεστάτων τούτων τηρητῶν τῶν θρησκευτικῶν τύπων. Ὁ Ρωμανὸς ἵνα ἀνυψώσῃ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τὸν υἱὸν τοῦ Θεοφύλακτον, ἔπεισε δολίως τὸν τότε πατριάρχην Τρύφωνα διὰ τινος αὐλικοῦ αὐτοῦ κληρικοῦ νὰ γράψῃ ἐπὶ χάρτου τὴν ὑπογραφὴν του, ὅπως ἀποστομώσῃ δῆθεν τοὺς ἐχθροὺς του λέγοντας αὐτὸν ἀγράμματον, ἀνωθεν δὲ τῆς ὑπογραφῆς ἔγραψεν ἀπλούστατα τὴν παράκλησίν του. Ἀλέξιος δὲ ὁ Κομνηνὸς ἵνα συλλάβῃ ἐπ' αὐτοφῶρ διδάσκοντα τὰς ιδέας του τὸν ἀρχηγὸν τῶν αἰρετικῶν Βογομίλων Βασίλειον, ἀπλοῦν μοναχόν, προσποιεῖται ὅτι θέλει νὰ γίνῃ ὁπαδὸς του, προσκαλεῖ αὐτὸν εἰς γεῦμα ἐν τοῖς ἀνακτόροις, προκαλεῖ αὐτὸν νὰ ἀναπτύξῃ φιλικῶς τὰς ιδέας του, καὶ ἐνῶ τοῦτο γίνεται, αἰφνης, ἀρθέντος παραπετάσματος, εὐρέθῃ ὁ δυστυχὴς Βασίλειος ἐνώπιον συνεδριάζούσης τῆς συνόδου καὶ τῆς συγκλήτου, δικάζεται καὶ καταδικάζεται εἰς θάνατον. Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ἀφ' ἐνὸς φονεύει τὸν προκατόχον του Μιχαὴλ τὸν Γ', ἀφ' ἐτέρου κτίζει ναοὺς εἰς τιμὴν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Ἡ εἰς τοὺς τύπους τῆς θρησκείας προσκόλλησις γίνεται πολλάκις ἀφορμὴ νὰ παραμελῶσιν οἱ βυζαντινοὶ τὰ στοιχειωδέστατα καθήκοντα πρὸς τὴν ἐαυτῶν πατρίδα. Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος ἵνα εὕρῃ τὰ ἀναγκαῖα χρήματα, ὅπως τελεῖται καθ' ἐκάστην ἐν τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ λειτουργία καὶ κατασκευάζῃ πολυτελεῖ δι' αὐτὴν σκεύη, ἀπῆλλαξε τὰς ἰδίας τῆς ὑποχρεώσεως, ἣν εἶχον νὰ συντηρῶσι 50 χιλιάδας ἀνδρῶν εἰς ἀμυναν τοῦ κράτους, ἀπαιτήσας ἀντὶ στρατιωτῶν φόρους. Ἐν γένει οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἐσπατάλων πολλάκις τὸν δημόσιον πλοῦτον καὶ ἐξησθένουν τὸ κράτος των, ὅπως οἰκοδομῶσι μεγαλοπρεπεῖς ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια πρὸς ἐξιλέωσιν τῶν ἁμαρτιῶν των. Ἀντὶ δὲ ἀγωνιζόμενοι καὶ συνάμα ἐπικαλούμενοι τὴν θείαν βοήθειαν νὰ θυσιάζωνται ὑπὲρ τῆς πατρίδας των, περιέμενον πολλάκις τὴν σωτηρίαν των μόνον ἐκ τῶν προσευχῶν των. Ὅτε ὁ στασιαστὴς Βρανᾶς ἐπολιόρκει τὴν Κωνσταντινουπόλιν, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος ἡσχολεῖτο μόνον εἰς λιτανείας περὶ σωτηρίας, ἡ δὲ πρωτεύουσα θὰ ἐκυριεύετο ὑπὸ τοῦ στασιαστοῦ, ἂν Κωνσταντῖνος τις μὴ συνέλεγε στρατεύμα ξένων

μισθοφόρων καὶ μὴ ἐπῆρχετο κατ' αὐτοῦ. Πολιορκουμένης δὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1453 ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β', εὐρέθησαν μόνον 5 χιλ. πρόθυμοι νὰ λάβωσι τὰ ὅπλα κατὰ τῶν 200 χιλ. ἐχθρῶν τῶν πολιορκούντων αὐτήν, τῶν λοιπῶν ἀσχολουμένων εἰς προσευχάς. Τοιοῦτοτρόπως εἶχε παρανοηθῇ παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ἡ θρησκεία. Ἐλεῖπε τὸ πνεῦμα, εἶχε δὲ μόνον μείνει τὸ νεκρὸν γράμμα. Ἡ αὐτὴ κατάστασις, καὶ ἔτι χείρων παρατηρεῖται κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐν τῇ δύσει, διότι ἡ ἀμάθεια ἐκεῖ ἦτο παχυλωτέρα καὶ ἡ παρανόησις καὶ σύγχυσις τύπων καὶ πνεύματος τῆς θρησκείας ἦτο ἔτι μεγαλειτέρα. Ἡ θρησκεία ἐθεωρεῖτο συνισταμένη μόνον εἰς τὰς πελετὰς τῆς λατρείας καὶ τὰς θρησκευτικὰς ἀσκήσεις, εἰς ἃς καὶ ἀπεδίδετο σημασία καθ' ἐκυτὰς θεωρουμένας καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν συνυπῆρχε τὸ εὐσεβὲς αἶσθημα, μεθ' οὗ πρέπει νὰ γίνωνται καὶ οὗ ἔκφρασις πρέπει νὰ ᾖναι. Οἱ τύποι ἐθεωροῦντο μαγικῶς ἐνεργοῦντες ὥς λέγουσιν οἱ λατῖνοι θεολόγοι *ex opere operato*¹ τοσοῦτον, ὥστε π. χ. ἡ συγχώρησις τοῦ ἱερέως καὶ ἀπλῶς ἀγοραζομένη ἐνομίζετο ὅτι ἰσχυε καὶ ἔσωζεν. Ἡδὴ ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος δυτικός τις συγγραφεὺς ὀμιλῶν περὶ τῶν κατ' ἐκαίνους τοὺς χρόνους εἰς τὸν χριστιανισμόν προσελθόντων γερμανῶν λέγει, ὅτι οἱ προϊστάμενοι αὐτῶν ἠξίουσαν ὅτι εἶχον ἐξουσίαν, ὥστε ἐάν τις τῶν λαϊκῶν ᾔθελεν ἐξομολογηθῇ ἀμαρτήματι νὰ μὴ λέγωσιν αὐτῷ· μετανόησον, θρήνησον ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις ὑπὸ σοῦ· ἀλλὰ νὰ λέγωσιν αὐτῷ· ἀντὶ τούτου τοῦ ἀμαρτήματος δός μοι τοσαῦτα χρήματα καὶ θέλει συγχωρηθῇ σοι· λαμβάνει λοιπὸν ὁ πρεσβύτερος τὰ δῶρα καὶ διὰ τῆς συμφωνίας ταύτης ὑπόσχεται συγχώρησιν παρὰ τοῦ Σωτῆρος. Ὡραῖον παράγγελμα! Ὅστις ἄρα δίδει πλεῖότερον τῷ ἱερεῖ, ὀλιγώτερον παροργίζει τὸν Θεόν. Κατὰ τοὺς διδασκάλους τούτους οἱ πλούσιοι λοιπὸν δύνανται πάντοτε νὰ ᾖναι ἀθῶοι, ἀμαρτωλοὶ δὲ πάντοτε οἱ πτωχοί². Τὸ κακὸν τοῦτο ἠϋξήσε μετὰ ταῦτα καὶ ἐγέννησε τὴν φοβερὰν τῶν ἀφέσεων κατὰχρησιν, ἣτις ἔδωκε τὴν κυριωτέραν ἀφορμὴν εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ 15^{ου} αἰῶνος. Μοναχοὶ ἀπὸ Ῥώμης ἀναχωροῦντες καὶ βαρύντατα φορτία ἀφέσεων φέροντες διεσκορπίζοντο εἰς τὰς διαφόρους καθολικὰς χώρας καὶ ἀνασχύντως ἐπώλουν τὰς ἀφέσεις ταύτας, διαψεύδοντες τὸ τοῦ Εὐαγγελίου «Δυσκόλως οἱ τὰ χρήματα ἔχοντες εἰσελεύσονται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ (Λουκ. ιη', 24). Πόσον ἐξωτερικῶς ἀντελαμβάν-

¹ Biel Sententt. I IV. D. c. 3.

² Mabillon, Museum Italicum T. I. P. II. p. 37.

νοντο τῆς θρησκείας κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους οἱ ἄνθρωποι ἐν τῇ δύσει δεικνύει καὶ τὸ ὅτι πολλοὶ καταδικαζόμενοι ὑπὸ τῶν ἱερέων ἵνα νηστεύσωσιν, ἐπλήρονον ἄλλους ἵνα πράξωσι τοῦτο ἀντ' αὐτῶν! Τῆς ἀφέσεως ἐτύγχανε καὶ ὁ ἐπισκεπτόμενος κατὰ τὰ ἰωβηλαῖα ἔτη τὴν Ῥώμην. Ἐνῷ δ' ἐπεκράτει ἀκριβοστάτη καὶ αὐστηροτάτη τῶν τύπων τήρησις, οὐδέποτε ἄλλοτε ἡ ἀκολασία τῶν ἡγεμόνων, εὐγενῶν, παπῶν, καρδινάλιων, κληρικῶν, μοναχῶν ἔφθασεν εἰς ἀνώτερον βαθμόν, οὐδέποτε ἡ ἀπανθρωπία καὶ ἡ σκληρότης διέπραξε μεγαλότερα κακουργήματα ὅσον κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους. Ἀρκοῦμαι νὰ ἐνθυμίσω ὑμῖν τὰ βδελυρὰ καὶ θηριώδη ἔργα τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως (μόνον ἡ ἱερὰ ἐξέτασις ἐν Ἰσπανίᾳ ἐβάσανισεν, ἔκαυσε, ἐφυλάκισε, καὶ ἐξώρισεν ὑπὲρ τὰς 100 χιλιάδας ἀνθρώπων ἕνεκα τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν πεποιθήσεων) καὶ τοὺς ἀπανθρωποτάτους διωγμοὺς κατὰ τῶν λεγομένων μάγων καὶ μαγιστῶν, οἵτινες ἀσπλάγχχνως ἐρρίπτοντο εἰς τὰς πυράς. Τοσοῦτον ἕνεκα τῆς ἀμαθείας καὶ βαρβαρότητος διεστράφη ὁ χριστιανισμὸς κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, τοσοῦτον παρεννοήθη ἡ φιλάνθρωπος, ἡ θεία θρησκεία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοσαῦτα κακὰ ἐπήνεγκεν ἡ σύγχυσις οὐσίας καὶ τύπων τῆς θρησκείας, ἡ παρανόησις τοῦ πνεύματος τῆς θρησκείας.

Τί συμπεραίνομεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω; Ὅσοι νομίζουσιν, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι οἱ τύποι, εὐρίσκονται ἐν οἴκτρᾳ πλάνῃ. Ἡ θρησκεία ὡς εἶδομεν κατ' οὐσίαν εἶναι τὸ αἶσθημα τοῦ πρὸς τὸν δίκαιον Θεὸν φόβου καὶ τῆς πρὸς τὸν πανάγαθον καὶ τέλειον Θεὸν ἀγάπης, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται ἐν τῷ βίῳ δι' ἔργων ἀγαθῶν, διὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ φιλάνθρωπίας, διὰ τῆς εὐσυνειδήτου ἐκπληρώσεως πάντων τῶν καθηκόντων ἡμῶν. Οὕτως εἶδομεν ὅτι διδάσκεται ἡ θρησκεία καὶ παρὰ τῶν προφητῶν καὶ ψαλμωδῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ. Ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη εὐσέβεια ἡ μαρτυρουμένη διὰ τοῦ χρηστοῦ βίου ἐκδηλοῦται καὶ διὰ τῶν τύπων τῆς λατρείας καὶ τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν ἀσκήσεων. Οἱ τύποι οὗτοι, οἵτινες μεταβάλλονται κατὰ τοὺς διαφόρους καιροὺς, βεβαίως πρέπει νὰ ᾔηται καὶ αὐτοὶ σεβαστοὶ ὡς ἐκδηλώσεις τῆς θρησκείας καὶ ὡς συντελοῦντες καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν ὑπόθαψιν τῆς ἐσωτερικῆς εὐσεβείας, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ οὐσία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας. Ὅταν μάλιστα ἐξ ἀμαθείας ἐκλαμβάνονται ὡς αὕτη αὕτη ἡ οὐσία, ἐπέρχεται ἡ φοβερὰ ἐκείνη διχαστροφὴ τῆς θρησκείας, ἥς εἰκόνα τελείαν εἶδομεν ἀνωτέρω κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ τῇ δύσει. Τότε τὸ μὲν πνεῦμα ἐκλείπει, μένει δὲ

μόνον τὸ γράμμα τῆς θρησκείας ἢ ἡ ἐξωτερικὴ αὐτῆς μορφή. Τοιαύτη διεστραμμένη θρησκεία δὲν φέρει ἀξίως τὸ ὄνομα τῆς θρησκείας, εἶναι παρωδία αὐτῆς. Τοιαύτη τυπικὴ θρησκεία δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ ἠθικότητος, νὰ συνυπάρχῃ μετὰ ἐσχάτης βίου φαυλότητος. Τοῦτο πρέπει νὰ κατανοήσωσι πρῶτον ὅσοι τῶν παρ' ἡμῖν λόγιων μὴ ἐγκύφαντες εἰς τὴν μελέτην τῆς θρησκείας παραγνωρίζουσιν αὐτὴν καὶ νομίζοντες αὐτὴν ὡς συγκειμένην μόνον ἐκ τύπων τινῶν περιφρονοῦσιν αὐτὴν καὶ οὐδενὸς λόγου ἀξίαν κρίνουσιν. Πρέπει νὰ ἐννοήσωσιν οἱ τοιοῦτοι, ὅτι ἡ θρησκεία κατὰ τὸ πνεῦμα αὐτῆς ἐννοουμένη εἶναι ἡ ὑψίστη ὁψις τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ θεῖον, πρὸς τὸ δίκαιον, πρὸς τὸ ἀγαθόν, εἶναι ἡ ἐξαρσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν πλάστην ὡς τὸ ἰδεῶδες τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς. Ὁ ἄνευ θρησκείας εἶναι ἄνευ τῆς ὑψηλοτάτης ταύτης τάσεως πρὸς τὰ ἰδεῶδη, πρὸς τὴν αἰωνίαν δικαιοσύνην καὶ ἀγαθότητα. Οὕτως ἐννοουμένη ἡ θρησκεία εἶναι ἡ μόνη δύναμις, ἥτις δύναται νὰ ἐξαγνίσῃ καὶ ἐξυψώσῃ ἠθικῶς καὶ τὰ άτομα καὶ τὰ ἔθνη. Ἄνευ αὐτῆς καταπίπτουσι καὶ άτομα καὶ ἔθνη εἰς τὸν ἐγωϊσμόν, εἰς τὸν ὕλισμόν, καὶ γίνονται ἔρμαιον τῶν παθῶν καὶ ἐκφανλίζονται. Ἀναγνωρίζοντες δὲ τὴν ἀληθῆ ταύτην φύσιν τῆς θρησκείας, ὡς σπουδάσωσιν οἱ παρ' ἡμῖν λόγιοι καὶ μεμορφωμένοι ἄνδρες οἱ δυνάμενοι νὰ ἐπιρρεάσωσι τὰ κοινὰ νὰ ἀνυψώσωσι παρ' ἡμῖν τὴν θρησκείαν δι' ἐπιστημονικῆς μορφώσεως καὶ ἀξιοπρεποῦς συντηρήσεως τοῦ κλήρου. Μόνον κληρὸς πεφωτισμένος, ἐπιστημονικῶς μεμορφωμένος δύναται νὰ ὑψωθῇ καὶ νὰ συνανυψώσῃ καὶ τὸν λαὸν εἰς τὴν τοιαύτην καθαρὰν ἀντίληψιν τῆς θρησκείας. Ἡ ἀμάθεια τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ εἶναι ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω ἡ κυρίως αἰτία τῆς οἰκτρᾶς παρανοήσεως καὶ διαστροφῆς τῆς θρησκείας. Ἐπειτα καὶ ὁ λαὸς πρέπει νὰ καθοδηγηθῇ εἰς τὸ νὰ ἐννοήσῃ τί εἶναι ἡ ἀληθὴς θρησκεία, ἡ ἀληθὴς εὐσέβεια. Οἱ διδάσκοντες αὐτὸν πρέπει νὰ πείσωσιν αὐτόν, ὅτι καλὸν μὲν καὶ πρέπον εἶναι νὰ σέβηται τις καὶ τοὺς τύπους τῆς θρησκείας, ἀλλ' ὅτι δὲν εἶναι τοῦτο τὸ πᾶν ἐν τῇ θρησκείᾳ, ἀλλ' ὅτι κυρίως ἡ οὐσία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας εἶναι ὁ φόβος πρὸς τὸν Θεόν, ἡ ἀγάπη πρὸς αὐτόν καὶ τὸ θεῖον θέλημα, εἶναι τὸ νὰ μὴ βλασφημῇ τις τὸν Θεόν, νὰ μὴ ἐπινοῇ, νὰ σέβηται τοὺς γονεῖς του, νὰ μὴ φονεύῃ, νὰ μὴ προσβάλλῃ τὴν οἰκογενειακὴν τιμὴν τοῦ ἄλλου, νὰ μὴ κλέπτῃ, νὰ μὴ ψευδομαρτυρῇ, νὰ μὴ ψεύδῃται ἐν γενεῇ, νὰ μὴ ἐπιθυμῇ τὰ τοῦ ἄλλου πράγματα, νὰ ἦναι καθόλου εἰπεῖν δίκαιος καὶ φιλάνθρωπος, νὰ λυπῇται τοὺς πτωχοὺς καὶ δυστυχεῖς, νὰ προστα-

τεύρη τοὺς ἑρφανοὺς καὶ ἀπροστατεύτους καὶ μεριμνᾷ περὶ αὐτῶν, νὰ ἀγαπᾷ τὴν πατρίδα του, ὑπακούων εἰς τοὺς νόμους αὐτῆς καὶ ὡν ἔτοιμος νὰ θυσιασθῇ ὑπὲρ αὐτῆς, καὶ νὰ ἐνδιαφέρεται, ἐνθουσιᾷ καὶ ἐργάζεται ὑπὲρ παντὸς ἀληθοῦς, καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ. Τοῦτο εἶναι ἡ οὐσία, τοῦτο εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας.

Λ. Διομήδης Κυριακός.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΡΤΙΦΑΝΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΓΑΪΓΚΕΡ

Διεξιελθόντες ἐν φιλολογικαῖς ἡμερίσι τὰς περὶ τῆς ἱστορίας τῶν νεωτάτων χρόνων τοῦ Ὁσκάρ Γαΐγκερ κρίσεις τῶν ἱστορίας ἐμπείρων ἀνεμνήσθημεν τῶν ἀπηγορευμένων ἐκείνων βιβλίων, ἅτινα τούτου δὴ ἕνεκα καθίστανται ἔτι μᾶλλον περιζήτητα, διότι οὐδεμίαν κριτικὴν ὑπάρχει, ἥτις δύναται κάλλιον καὶ ἑρρωμενέστερον νὰ συστήσῃ τῷ δημοσίῳ (κατὰ τὴν εὐρυτάτην τοῦ ὄρου ἐννοίαν) βιβλίον, ἢ ὅτι ἕνεκα φατριαστικῆς ἀπόψεως ἀμέτρως ἐπιτίθενται καὶ καθυβρίζουσιν αὐτό. Τότε ἀκουσίως ἐρωτῶμεν διὰ τί ἡ κριτικὴ ἀναφαίνεται ἄγαν κεχυλωμένη καὶ ἐξηρεθισμένη, τότε ἐπιζητοῦμεν μᾶλλον ἢ ποτε τὴν ἀκρίβειαν τῶν αἰτίων, καὶ ὁπότεν ἀνεύρωμεν ὅτι τοιαῦται δυσάρεστοι κρίσεις ἐκπηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἀναντιλέκτως χειρίστου κόπου τοῦ παρατηρεῖν τὴν οὐχὶ ἐκάστοτε εὐάρεστον ἀληθεῖαν τὴν ἐν τῷ βιβλίῳ ὑπάρχουσαν, τότε δὴ τότε ἐξασφαλίζεται πάνυ ἐξαπιναίως ἡ εὐρυτάτη διάδοσις τοιοῦτου ἔργου. Τοιαύτη λοιπὸν ἀπέβη ἡ μοῖρα τῆς τριτόμου συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῶν νεωτάτων χρόνων ὑπὸ Ὁσκάρ Γαΐγκερ, ἥτις, μὴ σκοπούμενων τῶν λυσσῶδων ἐπιθέσεων παρὰ τῶν ὑπεραλπειῶν, φιλελευθέρων καὶ σοσιαλιστῶν, ἐδημοσιεύθη ἐκ νέου εἰς τρίτην συμπληρωμένην ἔκδοσιν παρὰ τῷ ἐκδότῃ Ὁσβάλδ Σεεχάγεν ἐν Βερολίνῃ¹. Τοῦτο δὲ τεκμηριοῖ ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἱστοριογράφημα τοῦ Γαΐγκερ κατέστη τῷ γερμανικῷ λαῷ, ἐφ' ὅσον αὐτός τηρεῖ ἥρεμον καὶ διαυγῆ κρίσιν, ἀσπάσιον καὶ ἐρίτιμον ἀνάγνωσμα, ἐπειδὴ δι' αὐτοῦ οὐ μόνον τὴν γνῶσιν, ἀλλ', ὅπερ τὸ οὐσιωδέστερον εἰς πᾶν ἔγκριτον ἱστοριογράφημα, δύναται νὰ

¹ Geschichte der neueren Zeit von Oskar Jaeger dritte Ausgabe im Verlage von Oswald Seehegen in Berlin, 1888.